



KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 12 (Eylül/September 2023), s. 1630-1640.
Geliş Tarihi-Received: 14.08.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 01.09.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1342664

Aristoteles'te Evrenin Ezeliliği Problemi

The Problem of the Eternity of the Universe in Aristotle

Süleyman TAŞKIN*

Öz

Düşünce tarihinin olduğu kadar felsefe tarihinin en çok tartışılan konularının başında Tanrı, evren/âlem ve Tanrı-evren ilişkisi gelmektedir. Bu bağlamda farklı Tanrı tasavvurları yanında, evrenin ortaya çıkışına dair birbirinden değişik açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalarda dönemin bilim anlayışı kadar inançları da rol oynamıştır. Bazı filozoflar tarafından evren her ne kadar kendi başına var olan bir gerçeklik olarak düşünülse de Tanrıyla ilişkisi bir şekilde kurulmaya çalışılmıştır. Yaratıcı Tanrıdan başlamak üzere, mimar, hareket ettirici ya da evrenle özdeşleştirilen Tanrı gibi anlayışlar ortaya çıkmıştır. Birbirine zıt olarak görmemiz gereken bu anlayışlar çerçevesinde filozoflar âlemin ortaya çıkışına dair farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda Aristoteles, döneminin genel kabulü çerçevesinde evrenin ezeli ve ebedi olduğunu düşünmüştür. Çünkü ona göre evren form-madde birlikteliğinden kuruludur ve Antik Yunan düşüncesinin ortak kabullerinden bir tanesi evrenin ezeli ve ebedi olduğudur. Bu bağlamda hiçten hiç çıkar (ex nihilo nihil fit) anlayışı İlk Çağ boyunca varlığını sürdürmüştür.

Çalışmamızda Aristoteles'in evrenin ezeliliğine dair ortaya koyduğu fikirler ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Öncelikle Aristoteles'in madde'nin ezeliliği fikrinden yola çıkarak evrenin ezeli olduğu kanaatine vardığı üzerinde durulmuştur. Buradaki dayanak hiçbir şeyin yoktan var olamayacağı ve var olan bir şeyin de mutlak yok olamayacağı kabulüdür. Bu kapsamda Aristoteles ayrıca formun ezeliliği ve cisimlerden ayrı bir boşluğun olamayacağı düşüncesine de yer vermiştir. Aristoteles'in evrenin ezeliliği düşüncesine kapı aralayan bir diğer husus, onun ilk muharrik şeklinde meşhur olan Tanrı düşüncesidir. Buna göre Tanrı evreni yapan/yaratan değil, var olana hareket kaynağı sayılan bir Tanrıdır. Bunlarla birlikte Aristoteles, hareket ve zaman anlayışlarından da yola çıkarak evrenin ezeli olduğuna inanmıştır. Çünkü ona göre hareket ve zaman cisimle birlikte düşünülecek şeylerdir ve onlar da ezeldirler.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, ezeliklik problemi, ezeli evren, madde, felsefe tarihi.

Abstract

God, universe/realm and god-universe relationship are at the forefront of the most discussed topics in the History of Philosophy as well as in the History of Thought. In this context, besides different conceptions of god, different explanations from each other have been given about the origin of the universe. In these explanations, beliefs as well as the understanding of science of the period played a role. Although the universe was thought of as a reality that exists on its own by some philosophers, its relationship with God has been tried to be established somehow. Starting from the creator god, concepts such as the architect, the mover

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı, Bingöl/Türkiye, eposta: staskin79@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2398-6250.

or the god identified with the universe have emerged. Within the framework of these understandings, which we should see as opposite to each other, philosophers have put forward different views on the emergence of the world. In this context, Aristotle thought that the universe was eternal within the framework of the general acceptance of his time. Because, according to him, the universe is based on the unity of form and matter, and one of the common assumptions of Ancient Greek thought is that the universe is eternal. In this context, the understanding of nothing comes out of nothing (*ex nihilo nihil fit*) has continued its existence throughout antiquity.

In our study, Aristotle's ideas about the eternity of the universe are discussed in detail. Here, first of all, it is emphasized that Aristotle's idea of the eternity of matter, and that he came to the conclusion that the universe is eternal. The basis here is the assumption that nothing can come into existence out of nothing and that something that exists cannot be completely destroyed. In this context, Aristotle also included the idea of the eternity of form and the idea that there can be no space apart from objects. Another point that opens the door to Aristotle's idea of the eternity of the universe is his idea of God, which is famous as prime mover Here, God is not the maker/creator of the universe, but a god who is considered the source of action for the existing. Along with these, Aristotle believed that the universe was eternal, based on his understanding of motion and time. Because, according to him, motion and time were things to be considered together with the object and they were also eternal.

Keywords: Aristotle, eternity problem, eternal universe, substance, history of philosophy.

Giriş

Felsefenin temel alanlarından kabul edilen ontolojinin en temel soruşturmalarından birisi varlığın kökenine dair olanıdır. Genel olarak varlığın özel olarak da evrenin ortaya çıkışı konusunda birçok açıklama yapılmıştır. Evren için bir başlangıç belirlemeyen dolayısıyla onun ezeli olduğunu savunanlar olduğu gibi evrenin belli bir zaman diliminde ortaya çıktığını hatta aşkın bir varlık tarafından yaratıldığını ileri sürenler de olmuştur. Bu tartışmalar felsefe tarihi içerisinde evrene dair fizik anlayışın yanında metafizik bir anlayışın gelişmesine yol açmıştır.

Felsefe tarihinin ilk dönemlerine bakıldığında Antik Yunan mitolojisinden kalma bir anlayış olarak evrenin/maddenin ezeli olduğu düşüncesi neredeyse İlk Çağ felsefesi boyunca temel kabullerden birisi olarak varlığını devam ettirmiştir.¹ Bu düşüncede yaratıcı edim *creatio ex nihilo* değildir. Bütün kosmos meydana gelmiş bir şeydir ancak hiçten/yokluktan meydana gelmiş değildir. Dolayısıyla burada doğmak, var olan bir şeyden doğmayı ifade eder, var olmayan bir şeyden hiçbir şey çıkmaz (Özkan, 2015, s. 178-179). *Hiçten hiçbir şey çıkmaz (ex nihilo nihil fit)* (Aristoteles, 2010, s. 1062b 24-26, 1032b 30-32) ifadesinde anlamını bulan bu düşünce, sadece Presokratik ve Klasik İlk Çağ felsefesi içerisinde değil Helenistik ve Roma dönemi felsefesinde de genel kabul olmuştur. Bilindiği üzere ilk doğa filozofları döneminde problem ilk maddenin dolayısıyla evrenin nereden ve nasıl ortaya çıktığı değil zaten verili olarak kabul edilen ilk maddeden evrenin nasıl genişlediğidir. Yani problem bir değişim problemidir. Bu değişimin arkasında olduğu varsayılan değişmez ve hakiki ilke, daima vurgulanmış olmakla birlikte ezelden beri var olduğu düşünülmüştür. Nitekim Presokratik dönemin önemli filozoflarından biri kabul edilen Parmenides'in düşünceleri buna örnek gösterilebilir:

“Yalnız bir yolun anlatısı kalıyor geriye: Vardır” yolu; bu yolun üzerindeyse bir dolu işaret var; var olan doğmamıştır, yok olmaz; eksiksizdir, sarsılmaz, amaçsızdır, ne bir zamanlar vardı, ne de var olacak, madem hâlihazırda vardır evren; hemhâl, bir (hen), sürekli... Ne tür bir doğuş arayacaksın ki ona? Ne yönde büyümüş olabilir? Ne “var olmayandan” demene izin vereceğim senin, ne de düşünmene; zira ne söz edilebilirdir ne de düşünülebilirdir “yoktur”. Hangi

¹ Grek mitolojisinde evren, Tanrı ya da Tanrılar tarafından değil bilakis Tanrılar, evren tarafından bir şekilde var edilmiştir (Gözlü, 2021, s. 182).

zorunluluk onu çağırması olabilir, sonra ya da önce, hiçlikten fıskırmaya? Dolayısıyla ya bütünüyle olması zorunludur ya da hiç olmaması." (Parmenides, 2019, s. 29).

Metinden anlaşılacağı üzere varlığı bir ve değişmez gören Parmenides, onun yoktan var olmadığı gibi varlıktan da yokluğa gidemeyeceğini belirtmektedir. Yani Parmenides'e göre varlık ezeli ve ebedi bir yapıya sahiptir. Burnet, burada kastedilen varlığın maddi yapıda kabul edilmesi gerektiğini şu şekilde açıklamaktadır:

"Var olanın tam olarak ne olduğu ilk bakışta bütünüyle açık değildir. Yalnızca, var olan vardır der. Bunun cisim dediğimiz şey olduğu konusunda hiçbir haklı kuşku olamaz. Hiç kuşkusuz uzaysal olarak uzamlı olduğu kabul edilir; çünkü bütünüyle ciddi olarak ondan bir küre olarak söz edilir." (Burnet, 2013, s. 134-135).

Örnekleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte şununla yetinmek yeterli olacaktır. Milat'ın başlarına kadar varlığın kökeni ister idealar gibi zihni/ruhani isterse maddi yapıyla kabul edilsin bunların önceden beri var olduğu yani başka bir varlık tarafından yaratılmamış olduğu kabul edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu dönemde yaratıcı bir Tanrı anlayışına rastlanmamaktadır. Nitekim Platon'un *Demiurgos'u* şekillendirici bir mimar Tanrı olarak görülürken (Platon, 2015, s. 30-31), Aristoteles'in Tanrısı ise *ilk muharrik* olarak karşımıza çıkmaktadır (Aristoteles, 2010, s. 1071b 3-1072a 20). Yani bunlar, var olan üzerinde eylemde bulunan birer Tanrı görünümündedirler. Bu düşünce, ifade edildiği gibi bir taraftan İlk Çağ felsefesinin ardılları olarak kabul edilen filozoflar tarafından M.S. 6. Yüzyıla kadar devam ettirilirken diğer taraftan Yahudi ve Hristiyan filozofların miladın ilk yüzyılı ve sonrasında felsefe sahnesine çıkışıyla farklı evren anlayışlarıyla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu dinlere mensup filozoflar, büyük oranda hiçten hiç çıkar düşüncesinin karşısında konumlandırılan, evrenin varlığını Tanrıya dayandıran anlayışlar ortaya koymuşlardır.

Tanrı-evren ilişkisi çerçevesinde böyle farklı anlayışların ortaya çıkışı ister istemez bir fikir çatışmasını da doğurmuştur. Bu çerçevede geniş tartışmalar yapılmış olmakla birlikte çalışmamızda bunların hepsine değinmemiz mümkün değildir. Ancak şu kadarını burada ifade etmek gerekir. Evrenin ezeliliği tartışmalarının temeline Aristoteles konumlandırılrsa da M.S. 5 ve 6. Yüzyıllarda Patristik dönemde yaşanan tartışmalar, ezelilik ve yaratılmışlık çerçevesinde sürdürülen problematiğin en bilinenidir. Evrenin ezeli olduğuna dair farklı 18 delil ileri süren Neoplatonist filozof Proklos'a (412-485) cevap, yaratılmış evren fikrini savunan John Pliloponus'tan (490-570) gelmiştir. Bu tartışmanın üçüncü ayağını ise Pliloponus'a karşı çıkan ve tekrar ezelilik fikrini savunan Simplicius (490-560) oluşturmuştur (Çay, 2019, s. 35-44; İmamefendi, 2020; Proklos, 2022, s. 19-73).

Benzer tartışmalar sonraki dönemlerde hem Orta Çağ batı felsefesi içerisinde hem de İslam felsefesi içerisinde farklı şekillerde devam etmiştir. Ancak burada çalışmamızı değerli kılan husus bu tartışmaların kaynağında çalışma konumuz olan Aristoteles'in, evrenin ezeli olduğuna dair düşüncelerinin olmasıdır. Dolayısıyla buraya kadar ifade edilen hususlar, ele aldığımız konunun önemini bir kez daha ortaya koymakta ve bu tartışmaların güncelliğine işaret etmektedir.

Aristoteles'te Evrenin Ezeliliği

Mitolojik ve dini anlayıştan bir uzaklaşma olarak görülen felsefe, gerçekten de birçok konuda kendine özgü yeni açıklamalar yapabilmektedir. Ancak mitoloji kaynaklı bazı kabullerin sadece presokratik filozoflarda değil İlk Çağın büyük filozoflarında da büyük oranda devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda evrenin ezeli olduğu fikri bu

kabullerden bir tanesidir. Nitekim Aristoteles de evrenin ezeli olduğunu savunmuştur. O, konuya dair düşüncesini *Gökyüzü Üzerine* adlı eserinde şu şekilde ifade etmiştir:

“İmdi evrenin bütünü oluşmamıştır, kimilerinin ileri sürdüğü gibi yok olma olasılığı da yoktur; tektir ve ebedidir. Bütün bengiliği içinde başı, sonu yoktur; tüm sonsuz zamanı kendi içinde sarar”(Aristoteles, 2013, s. 238b 26-30).

Diğer taraftan Aristoteles, evrenin ezeliiliği tartışmalarının kaynağı olarak gösterilen isimlerden biri olmuştur. Herbert A. Davidson, *Proofs for Eternity* adlı eserinde şöyle demektedir: “Dünyanın ezeliiliğine dair zikrettiğimiz gibi altı delil ifade edilebilir ki bu altı delilden bazıları varyasyonlara ayrılır. (Ancak) her durumda Aristoteles, doğrudan ya da nihai kaynaktır” (Davidson, 1987, s. 12).

Aristoteles’in evrenin ezeliiliğine dair düşüncelerini özellikle üç başlıkta değerlendirmek mümkün gözükmektedir. Bu çerçevede onun madde, Tanrı ve hareketle ilgili görüşleri söz konusu başlıkları oluşturmaktadır.

1.1. Maddenin Ezeliliğinden Evrenin Ezeliğine

Evreninin ezeliliğine dair tartışmalar genel olarak fiziksel dünyanın doğasından gelen ezellik kanıtları üzerinden ele alınmaktadır. Burada iki farklı görüş karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan daha kapsamlı olduğu ifade edilen ilk görüşe göre, dünya bugün var olduğu şekliyle ezelden beri var olagelmıştır. Daha az kapsamlı olan ikinci görüş ise dünyanın şeklinin ezeli olmadığı ihtimalini açık bırakarak onun maddesinin ezeliğini tesis etmeye çalışmaktadır. Başka bir deyişle, bu görüşe göre dünya, kendisinden de önce var olan bir maddeden yaratılmıştır (Davidson, 1987, s. 9-10).

Herbert A. Davidson’a göre fiziksel dünyanın doğasına bağlı ezellik kanıtları genel olarak altı başlıkta toplanabilir. Ancak bunlardan ilk dördünde dikkat çeken şey, yaratılışın savunulamazlığı iddiasını temellendirerek, dünyanın ebediliğini tesis etme üzerine kurulu argümantasyonların olmasıdır. Bunların hepsi de tabiat yasalarının -daha doğrusu Aristoteles fiziğinin yasalarının- yaratılışının gerçekleşmesi için, sözde ilk olarak var olduğu kabul edilen şeye benzer bir şeyin zaten var olması gerektiğini iddia etmektedir. Nitekim o maddenin var olabilmesi için, (önceki) bir maddenin zaten var olması veya bir dünyanın var olması için, (önceki) bir dünyanın var olması gerekirdi. Dolayısıyla bu görüşe göre buradan hareketle maddenin veya dünyanın mutlak başlangıcı varsayımı kendi içinde çelişkilidir ve dünya veya madde ezelden beri var olmalıdır (Davidson, 1987, s. 12-13).

Aristoteles’in de evrenin ezeliliğine dair dayandığı argümanlardan bir tanesi evrenin temelinde yatan maddenin ezeli-ebedi olduğu fikridir. Bunu da bir taraftan yukarıda verilen dörtlü kanıt kabulünden hareketle yapmaktadır. Yani ona göre de bir şeyin var olması için başka bir şeye ihtiyaç vardır. Zira çalışmamızın giriş bölümünde de ifade edildiği üzere var olan bir şeyin, önceki başka bir şeyden olması gerektiği dolayısıyla hiçten hiçbir şeyin çıkamayacağı anlayışı dönemin genel kabulüdür ve Aristoteles de buna dahildir. *Metafizik*’de yer alan şu cümleler bunu açıkça göstermektedir:

“Ancak ezeli-ebedi bir şey olmadığı takdirde oluşun kendisi mümkün değildir. Çünkü her oluşta, olan bir şeyin ve bu olan şeyin kendisinden olduğu bir şeyin olması ve bu dizinin en son teriminin meydana gelmemiş bir şey olması zorunludur. Çünkü bu dizi, sonsuza gitmez ve var-olmayandan hiçbir şey varlığa gelmez” (Aristoteles, 2010, s. 999b 5-8).

Yukarıda da ifade edildiği gibi Aristoteles, oluşun bir şeyden başka bir şeye doğru ilerlediğine inanmaktadır. Ancak ilk maddenin hangi kaynaktan çıktığı sorulacak olursa cevap, hiçbir şeyden kaynaklanmadığıdır, çünkü o da diğer her şeyin oluşumu gibi varsayılmaktadır. Bu yüzden ilk maddenin yaratılmış olmasının saçma olduğu

düşünülmüştür. Dünyanın kökeninden ziyade yapısıyla ilgilenen bir Yunan filozofu için bu cevap meşru olabilir. Bu bağlamda hem Platon'un hem de Aristoteles'in dünyanın bazı özelliklerini verili kabul ettikleri ve bunların nereden geldiğini sormadıklarını görülmektedir. Ancak Seeskin'e göre köken sorusu ortaya atıldığında ve her şeyin ortak bir nedeni olduğu fikri ileri sürüldüğünde bu yaklaşımı savunmak zordur (Seeskin, 2005, s. 188-189).

Aristoteles'in düşüncesini pekiştirmek için yaptığı diğer bir şey de maddenin yaratılışının savunulamaz olduğunu göstererek evrenin ezeli-ebediliğini ortaya koymaktır. Buna ilişkin gerekçesi de yukarıya paralel olarak maddenin ancak zaten var olan bir maddeden varlığa gelmiş olabileceğidir. Aristoteles şöyle akıl yürütmüştür: Varlığa gelen her şey bunu bir alt tabakadan yapar. Eğer evrenin temelindeki madde varlığa gelseydi, o da bir alt tabakadan varlığa gelirdi. Ancak maddenin doğası tam olarak diğer şeylerin ortaya çıktığı alt katman olmaktır. Sonuç olarak, evrenin temelinde yatan madde ancak kendisi gibi zaten var olan bir maddeden var olmuş olabilir ve evrenin temelinde yatan maddenin var olduğunu varsaymak, temelde yatan bir maddenin zaten var olduğunu varsaymayı gerektirir. Dolayısıyla bu varsayım kendi içinde çelişkilidir ve madde ezeli olmalıdır (Davidson, 1987, s. 13).

Burada şunu eklemek gerekir. Aristoteles'e göre sadece madde değil, oluşun ikinci ögesi olan form da ezeli-ebedidir. Çünkü ona göre madde bilkuvve halindedir. Maddenin bilfiil olmasını sağlayan şey formdur (eidos). Eğer formun kendisi meydana gelen bir şey olsaydı, başka bir şeyden, yani bir başka formun bir başka madde üzerine gelmesinden ortaya çıkması gerekirdi. Eğer bu ikinci form da meydana gelmiş olsaydı, onun da bir başka madde üzerine başka bir formun gelmesinden meydana gelmesi gerekirdi ve bu böylece sonsuza giderdi. Bu ifadelerin en doğal yorumu, formun ezeliliğini ileri sürdüğüdür (Ross, 2011, s. 274)²

Maddenin ezeliliğine dair Aristoteles'in diğer bir hareket noktası boşluk kavramıdır. Aristoteles boşluğun yani tamamen boş bir uzayın var olamayacağını ortaya koyarak maddenin ezeli olduğunu kanıtlamaya çalışır. *Fizik*'inde boşluk konusuna ayırdığı IV/6-9'dan önce yer konusuna değinen Aristoteles, boşluk konusunu da onunla bağlantılı bir şekilde ele alır. Ona göre boşluğun varlığını savunanlar onu bir tür yer/bir kap gibi görmekteydiler. Boşluk alabildiği kütleyi taşıdığı dolmuş, o kütleden yoksun olduğunda boş diye düşünmüşlerdir. Sanki boş, dolu, yer aynı şey; bunların varlığı ise aynı şey değildir (Aristoteles, 2014, s. 213a 15-19). Bu ifadelerden sonra Aristoteles, boşluğun olmadığını savunanlar, olduğunu savunanlar ve bunlar üzerine ortak kanıları ifade şeklinde üçlü bir taksimatla konuyu ele alır (Aristoteles, 2014, s. 213a 22-217b 20).

Sonuç olarak Aristoteles, cisimlerden ayrı bir boşluk olmadığını kanıtlamaya çalışır. Diğer taraftan cisimler tarafından işgal edilen bir boşluk olmadığı gibi cisimlerin arasında aralık da yoktur. Ayrıca yoğunlaşma ve seyrekleşme birer olgudur ama bundan boşluğun varlığı sonucu çıkmaz. Bu bağlamda Aristoteles, cisimlerin genişleşip büzülme niteliksel değişimle aynı tarzda, maddenin çeşitli durumlarını alma, yani uzayı mümkün olan bütün yoğunluk biçimlerinde doldurma kabiliyetine sahip olmasıyla açıklar (Ross, 2011, s. 145-147). Davidson'a göre bütün bunların altında Aristoteles'in şu düşüncesi yatmaktadır:

"Maddi nesnelere ancak bir yerde var olabilir. Mutlak oluş hipotezinde, yani bir şeyin yokluktan varlığa geldiği kabulünde, 'varlığa gelen şeyin işgal edeceği yer, daha önce hiçbir cisim

² Ross'a göre Aristoteles, bazen formdan, ansal olarak varlığa gelen ve yine ansal olarak varlıktan kesilen bir şey olarak söz eder (Ross, 2011, s. 274-275). Ancak bu değerlendirmeler en azından bazı formların ezeli olduğu kabulüne engel değildir.

olmadığı için bir boşluk tarafından işgal edilmiş olurdu.' Ancak boşluk imkansızdır. Sonuç olarak, bir şeyin yoktan var olması imkansızdır ve madde ezeli olmalıdır" (Davidson, 1987, s. 27).

Bu konuda değinebileceğimiz başka bir başlık da *gökyüzü kürelerinin ezeli-ebediliği* meselesidir. Aristoteles oluş sürecini, bir şeyin önceki karakterini kaybetmesi ve karşıt karakteri benimsemesinden ibaret olarak anlamıştır. Bir madde üretildiğinde, maddenin bir kısmı, edinilen formun yokluğu ya da yoksunluğu olan önceki karakterini kaybeder ve yeni form olan karşıt karakteri benimser. Bozulmuş süreci de aynı şekilde bir zıtlıktan diğerine geçiştir. Bir maddenin yok edilmesinde madde formunu kaybeder ve geriye formun yokluğu ya da yoksunluğu kalır ki bu da yine önceki karakterinin zıddıdır. Bu iki süreç, oluş durumunda sonucun pozitif, bozulmuş durumda ise negatif olması bakımından farklılık gösterir; oluş belirli bir formun yokluğuyla başlarken, bozulmuş bununla sona erer. Aristoteles'in analizinden, oluş sürecinin olduğu kadar bozulmuş sürecinin de ancak bir alt tabakanın zıtlıklara elverişli olduğu durumlarda meydana gelebileceği sonucu çıkar. Çünkü zıtlıklara elverişli bir alt tabaka olmaksızın, hiçbir töz yeni bir formun kazanılması yoluyla üretilemez ya da mevcut bir formun kaybedilmesi yoluyla yok edilemez. Aristoteles ayrıca bir şeyin doğasının, kendisini o şeyin hareketinde ifade ettiğini ve karşıt doğaların da kendilerini karşıt hareketlerde ifade ettiğini açıklamıştır. Yine de bir tür hareketin, karşıtının olmadığını göstermiş ya da gösterdiğini düşünmüştür: *Hiçbir hareket dairesel bir harekete zıt değildir*. Oysa göksel küreler doğaları gereği dairesel harekete maruz kalırlar. Göksel kürelerin hareketinin zıddı olmadığına göre, doğalarının da zıddı yoktur ve Aristoteles'in çıkarımına göre kürelerin sahip olduğu alt tabaka, zıtlıklara elverişli olmayan bir türden olmalıdır. Sonuç olarak, kürelerin alt tabakası, mevcut doğasına ve biçimine sahip olmadığı bir durumdan, sahip olduğu karşıt duruma asla geçemez ve küreler asla oluşum sürecinden geçemez. O halde onlar, varlıkları kendileriyle ima edilen ay-altı bölgeyle birlikte, her zaman var olmuş olmalıdırlar (Aristoteles, 2013, s. 270a 13-271b 1; Davidson, 1987, s. 27). Sonuç olarak Aristoteles gökyüzü kürelerinin oluşa tabi olmaya uygun olmadıkları üzerinden ezeli olmaları gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Bütün bunlarla birlikte, Aristoteles'in maddeyi ezeli olarak gördüğü ve asıl/kendinde var olmayandan ayırdığı hatırlanmalıdır. Ona göre madde potansiyel/ilineksel anlamda var olmayandır ancak asıl anlamda daima var olagelmıştır. Madde töz'e yakındır hatta tözdür, yoksunluk ise hiçbir biçimde böyle değildir (Aristoteles, 2014, s. 192a 3-6).

1.2. Tanrı Anlayışından Evrenin Ezeliliğine

Aristoteles *Metafizik*'in Λ (lambda) kitabını Tanrı konusuna ayırmıştır. Ve bu bölüm onun Tanrı hakkındaki en ayrıntılı açıklamalarını içermektedir. Daha önce de geçtiği üzere Aristoteles'in Tanrısı yaratıcı değil, varlığa ilk hareketi veren (ilk muharrik) bir Tanrıdır. Aslında Antik Yunan düşüncesi söz konusu olduğunda yoktan yaratıcı bir Tanrı anlayışının görülmesi çok olanaklı değildir. Zira giriş bölümünde belirttiğimiz üzere *hiçten hiç çıkar* anlayışının devamı niteliğinde o dönem toplumunda izi sürülemeyecek anlayışlardan birisi de yoktan yaratıcı Tanrı anlayışıdır.

Aristoteles *ilk hareket ettirici* düşüncesine hareket kavramından yola çıkarak ulaşmaktadır. Aristoteles'e göre hareket evrenin temel ilkelerinden birisidir. Varlık varsa hareketle onunla birlikte var demektir. Doğrusal ve dairesel olmak üzere iki türlü hareket vardır ve asıl olan dairesel harekettir çünkü kesintisiz ve mükemmel olan odur. O halde kesilmeyen bir hareketle, yani dairesel bir hareketle her zaman için hareket halinde olan bir şey vardır. Bunu, öte yandan sadece akıl yürütme değil olgu da açıkça göstermektedir. O halde *ilk gök*'ün ezeli-ebedi olması zorunludur. Yine o halde onu hareket ettiren bir şey

vardır ve aynı zamanda hareket eden ve hareket ettiren ancak bir aracı varlık olacağına göre, hareket etmeksizin hareket ettiren ezeli-ebedi, töz ve salt fiil olan bir uç şeyin varlığını kabul etmemiz gerekir (Aristoteles, 2010, s. 1072a 22-28). İşte o da kendisi hareket etmeyen hareket ettirici yani Tanrı'dır.

Aristoteles'e göre bu ilk hareket ettirici Tanrı karşılıklı olmayan bir temas yoluyla ama fiziksel bir temas değil, arzu konusu şeyin arzu edende meydana getirdiği harekete benzer bir etkiyle ereksel neden olarak hareket ettirir. Ancak şu noktaya dikkat edilmelidir ki; Tanrı, doğanın bir dış ilkesi olarak onun hareketini açıklar ama varlığını açıklamaz. O ancak ereksel nedenin karşı konulmaz çekimi ile bizzat kendisinde varlık ve hayat ilkesine sahip bulunan bir evreni hareket ettirir (Gül, 2018, s. 86,88).

Aristoteles'in Tanrı'yı evrenin yaratıcısı olarak düşünüp düşünmediği sorusuna gelirsek Ross'a göre bu sorunun cevabı kesinlikle olumsuz olacaktır. Önceki başlıkta geçtiği üzere Aristoteles için madde, yaratılmamış, meydana gelmemiş ve ezeldir. Bunun ötesinde Aristoteles, açık olarak dünyanın bir şekilde yaratılmışlığı hususuna karşı çıkmaktadır. Bu, maddenin ezeli olarak Tanrı tarafından varlığa getirildiği görüşünü dışarda tutmasa da Aristoteles'te böyle bir görüşe rastlanmadığı ifade edilebilir (Ross, 2011, s. 289). Dolayısıyla eğer evren yaratıcı bir Tanrıya dayanmıyorsa ezeli olarak var olagelmış ve ebedi olarak da var olacaktır.

Tanrı anlayışıyla ilgili ifade edilebilecek bir görüş de sonradan yaratımın anlamsız olduğu fikridir. Bu bağlamda Cicero'nun aktardığına göre Aristoteles, dünyanın yaratılmasına neden olabilecek hiçbir "yeni planın" (novo consilio) ortaya çıkamayacağı gerekçesiyle dünyanın ezeli-ebediliğini savunmuştur. Bir "plan"dan bahsedilmesi, argümanın yalnızca yaratılış varsayımında dünyanın var olacağı anı değil, aynı zamanda projeye karar vermesi ve yürütmesi gereken bir nedeni, özellikle de akıllı bir faili göz önünde bulundurduğunu gösterir. Başka bir deyişle, Aristoteles'in kastettiği, yaratılışın imkânsız olduğu, çünkü yaratıcının harekete geçmeye karar verebileceği bir anın, olmadığıdır. Sorunun özü şudur: Hiçbir şey evrenin varoluşu için daha önceki bir anı değil de daha sonraki bir anı belirleyemeyeceğine göre, evren herhangi bir anda var olmuş olamaz, ancak ezelden beri var olmuş olmalıdır. Aynı düşüncenin bir iması Aristoteles'te de ortaya çıkarılabilir. Aristoteles yok edilemez olanın yaratılmış olamayacağını kanıtlarken şöyle demiştir: "Neden ... sonsuz bir zaman boyunca var olmadıktan sonra, şey ... belirli bir anda yaratılmış olsun?" (Davidson, 1987, s. 52).

1.3. Hareket ve Zaman Anlayışından Evrenin Ezeliliğine

Aristoteles, *Fizik*'in üçüncü kitabına hareket ve doğa/evren arasındaki ilişkiyi açıklayarak başlar. Ona göre, doğa bir devinim ve değişme ilkesidir³ dolayısıyla devinim bilinmeden doğa da bilinemez. Bu bağlamda hareket, nesnelere dışında olmaz, nitekim değişen şey ya varlık ya nicelik ya nitelik ya da yer açısından değişir. Yani belirli bir nesne, bir nicelik, bir nitelik olmayan ya da öteki kategorilerden birine girmeyen ortak bir şey, değişme nesnesi diye alınamaz (Aristoteles, 2014, s. 200b 10-12, 32-35). Buradan hareket, her türlü değişimi ifade etmektedir denilebilir.⁴ Bununla birlikte farklı bir bakış sunan Aristoteles'in şu hareket tanımını da vermek gerekir:

³ Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Hareket için yapılacak belirleme doğa/evren için de geçerli olacaktır. Eğer hareket ezeli ve ebedi ise evren de öyledir demek gerekecektir. Ya da tam tersi.

⁴ Nitekim Aristoteles, "dolayısıyla kaç tür var olan varsa devinim ile değişme türleri de o kadardır", der. Aristoteles, *Fizik*, 201a 7-8. Ross da dâhil bazı düşünürler temel hareket olarak yer değiştirmeyi öne çıkarmışlardır. Aristoteles'in buna vurgu yapan pasajları da vardır. Örnek için bkz. Aristoteles, *Fizik*, 260a 20-26 1a 28; Ross, *Aristoteles*, 155.

“Olanak halinde olan nesnenin gerçekleşmesi, yani kendisi olarak değil, devinebilir bir şey olarak gerçeklik halinde var olup etkinlikte bulunma süreci, işte devinim bu”(Aristoteles, 2014, s. 201a 27-30)⁵.

Bu tanımın genel kabul görmüş ve açık bir şekli, Sachs’ın *Aristotle: Motion and its Place in Nature* adlı makalesinde bildirdiği kadarıyla Aristoteles’in Orta Çağdaki Müslüman yorumcuları tarafından verilmiştir. Tanım şöyledir:

“Hareket bilkuvve olanın bilfiil olması bakımından ilk ‘entelekheia’sı olup, bilkuvveden bilfiil olmaya geçiş şeklinde de ifade edilebilir”(Ekren, 2004, s. 57).

Sonraki dönemlerde yapılan bu tanım ve bu tanım bağlamındaki açıklamaların, İslam filozofları tarafından savunulan *ezeli imkân* (Sina, 2013, s. 162-163; Yalçıntaş, 2021, s. 13) düşüncesine kaynaklık ettiği söylenebilir. Ayrıca onların, evrenin varlığı ile Tanrı-evren ilişkisine dair ortaya koydukları anlayışın da temelini oluşturmaktadır denilebilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere Aristoteles, hareket ile nesneyi ilişkilendirmiştir. Kendi ifadesiyle belirtecek olursak:

“Devinim, devinebilir olarak devinebilir bir nesnenin etkinlik halidir. Demek ki her devinime göre, devinimleri olanaklı olan nesnelere bulunması zorunludur... Dolayısıyla bir nesnenin yanmadan önce ‘yanabilir’, yakmadan önce ‘yakabilir’ olması gerekir” (Aristoteles, 2014, s. 250a 9-15). Yani hareket, ancak harekete maruz kalan ve hareketi kabil bir nesne mevcutsa meydana gelecektir. Burada hareket ve nesnenin/evrenin kaderi birleşmektedir.

Bu bağlamda Aristoteles’e göre, eğer hareketin bir başlangıcı olması gerekiyorsa ve dünyanın (i) yaratılmış olduğu varsayılırsa, onun oluşumu varsayılan mutlak ilk hareketten önce bir hareket teşkil ederdi. Yine hareketin bir başlangıcı olması gerekiyorsa ve dünyanın (ii) ezeli olduğu varsayılırsa -dünyanın hareket etmeye başlamadan önce ebedi bir durağanlık halinde olduğu varsayılırsa- o zaman dünyanın dinlenme durumuna getirildiği süreç, varsayılan mutlak ilk hareketten önce bir hareket teşkil ederdi. Dahası, ilişkideki değişim ilk hareketi başlatan -yani dünya ile onun hareketini üreten neden arasındaki ilişkideki değişim- varsayılan mutlak ilk hareketten önce de bir hareket oluşturmuş olurdu. Aristoteles, mutlak bir ilk hareketi yorumlamanın bu iki olası yolunun kabul edilemezliğini ortaya koyduktan sonra, hareketin bir başlangıcı olamayacağı, ancak harekete geçebilen bir dünya ile birlikte ezeli olması gerektiği sonucuna varmıştır (Davidson, 1987, s. 19-20; Ride, 2001, s. 134-135).

İlk hareketin imkânsızlığına dair argüman, Aristoteles’in zamanın doğasına dair görüşüyle de desteklenmektedir. Çeşitli vesilelerle söylediği gibi, zaman hareketin sayısıdır ve ondan ayrı düşünülemez (Aristoteles, 2014, s. 251b 11-13). Zamanın ebedi olduğu gösterilebilirse, hareketin de ebedi olduğu sonucu çıkacaktır. Zamanın ebedi olduğu, zamanın şimdi dediğimiz “an”dan ayrı olarak var olamayacağı ve düşünülmemeyeceği gerçeğinden çıkarılabilir. Şöyle ki öncesi ve sonrasını işaretleyen ve zamanın birimlere bölünmesini sağlayan “an”dır. Zamanı saydığımızda, saydığımız şey bu “an”lık birimlerdir. Onlar olmasaydı sayı ve dolayısıyla zaman da olmazdı. Bu açıdan bakıldığında “an”, gelecek zamanın başlangıcı ile geçmişin sonunu birleştiren bir orta noktadır. “An” hem bir başlangıç hem de bir son olduğu için, belirli bir “an”ın her iki yanında da zaman, yani başka “an”lar olmalıdır. Bu da ilk ya da son “an”ın ve dolayısıyla ilk ya da son hareketin olamayacağı anlamına gelir (Seeskin, 2005, s. 66-67).

⁵ Aristoteles’in Fizik’te yer verdiği bu ve benzeri birkaç tanım, etkisini uzun süre sürdürmekle birlikte bazı tartışmalara da neden olmuştur. Onun hareket tanımı ve düşüncesi birbirinden çok farklı yorumlanmış, geçmişte olduğu gibi günümüzde de birçok farklı görüş ortaya konmuştur. Tartışmalar ve farklı görüşler için bkz.(Mitralexis, 2015; Sachs, 2005).

Aristoteles'e göre uzam, hareket ve zaman, birbirleriyle sıkı ve düzenli bir ilişki içinde olan üç temel sürekliliktir. Onun hareketi anlamakta model olarak kullandığı hareket türü, yer değiştirme şeklindeki harekettir.⁶ Hareket kendi sürekliliğini uzamsal yayılımın sürekliliğinden alırken zaman ise sürekliliğini hareketin sürekliliğinden almaktadır (Kenny, 2018, s. 216).

Buna göre hareket bir sürekliliktir. A ile B arasındaki konumlar dizisi A'dan B'ye hareket etmek değildir. Eğer X, A'dan B'ye hareket ediyorsa; A ve B arasındaki bütün ara noktalardan geçmesi gerekir; ama bir noktadan geçmek, nokta üzerinde bulunmaktan farklıdır. Aristoteles, hareket etmekte olan her şeyin zaten daha önceden de hareket etmekte olduğunu belirtir. Eğer X, A'dan B'ye gidiyorsa K orta noktasından geçer ama bundan önce A ile K arasındaki J noktasından geçmesi gerekir. A ile J arasındaki mesafe daha kısa olsa da bu mesafe de bölünebilir ve böyle sonsuza kadar gider. X'in üzerinden geçmekte olduğu noktadan önce geçtiği bir nokta her zaman bulunacaktır. Bundan da ilk hareket anı gibi bir şeyin olamayacağı sonucu çıkar (Kenny, 2018, s. 214).

Bunlara paralel olarak Ross üzerinden son bir okumayla şunları ifade edebiliriz: Aristoteles, süreklilik öğretisiyle uzay, hareket ve zamanın sonsuz bölünebilirliği öğretisini, ana ilkelerinden alınmış bir önermeler dizisine dönüştürmüştür. Buradan yola çıkarak sürekliliği bölünebilme üzerinden açıklamaktadır. Hareket de bölünebilir özelliktedir, bu da sürekliliği gerektirir. Aynı kabul üzerinden yer, zaman ve boşluğun da hareketin gerektirdiği şeyler oldukları düşünülmüştür (Ross, 2011, s. 136-153).

Sonuç

İnsanlığı her dönem meşgul eden varlık felsefesinin önemli problemlerden birisi olan Tanrı-evren ilişkisini konu edindiğimiz çalışmamızda; evrenin ezeliliği sorununu Antik Yunan Felsefesi'nin kurucu isimlerinden Aristoteles özelinde ele aldık. Herbert A. Davidson'ın da açıkça ifade ettiği gibi Aristoteles'in ezelilik tartışmalarının kaynağında yer aldığına dair düşünceler çalışmanın amaçlanana ulaşma imkânı vermesi açısından değerli bir sonuç olarak görülebilir.

Bu bağlamda söz konusu ezelilik tartışmalarının Orta Çağ'da yeniden canlandığını ve bunların kaynağında da yine Aristoteles'in düşüncelerinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da hem Aristoteles'in hem de evrenin ezeliliği fikrinin etkinliği ve gücünü göstermektedir. Söz konusu etkinin sadece batı felsefesi ile sınırlı kalmadığı bilakis İslam düşüncesinde de ortaya çıktığı ve devam ettiği görülmektedir ki bu husus ayrı bir araştırmanın konusu olabilecek öneme sahiptir.

Çalışmamızda yer verdiğimiz şekilde Aristoteles'in maddenin ezeliliği, ilk muharrik, hareket ve zaman argümanları üzerinden evrenin ezeli olduğuna dair deliller ortaya koyduğu ve bu fikre sahip olduğu ifade edilmelidir. Bunda zamanın bilim anlayışı kadar genel kabullerin de etkili olduğu söylenebilir. Bu durum gayet doğal kabul edilmelidir. Çünkü insan, çağının çocuğudur. Evrenin ezeliliğini savunan Aristoteles'in kabul ettiği maddenin ezeli ve sonradan yaratılmamış olduğu fikri, Antik Yunan'ın ana kabullerinden biri olan *var olan şey yok olmaz, yoktan da varlık çıkmaz* şeklinde ifade edebileceğimiz *ex nihilo nihil fit* anlayışıdır. Aristoteles'in de bu kabulden vazgeçemediği görülmektedir. Kaldı ki ilk muharrik Tanrı anlayışı bile bu gerçeğe dayanır. Yaratıcı değil, var olan maddeye hareket veren bir Tanrı.

Bu bağlamda Aristoteles, varlığın bir şeyden başka bir şeye doğru olduğunu varsaymakta ve açıklamalarını evrenin kökeninden çok nasıl oluştuğu konusuna

⁶ Aristoteles tek sürekli hareketin yer değiştirme hareketi olduğunu ifade eder. Bu hareket de daire biçiminde olandır. Çünkü dairevi hareketin karşıtı yoktur (Aristoteles, 2014, s. 261a 27-262a 12).

yönlendirmiş görünmektedir. Bu da o dönem makul görülebilecek bir durumdur. Diğer taraftan sonradan ortaya çıkan köken tartışmalarında Aristoteles'in bu tutum ve görüşleri açısından bir eksiklik aramak bir bakıma anakronizme kapı aralamak olarak değerlendirilebilir.

Kaldı ki bu tür konuların kesin yargılara müsait olmadığı Aristoteles tarafından da kabul edildiği söylenebilir. Diğer taraftan evrenin karışık ve açıklanamaz bir yapısının olması kabulü, metafizik bir varlığı önceler ve bu durum ezililik fikrinin karşısına konumlanır.

Bununla birlikte ezililik taraftarlarının kabul ettiği nedenselliğe dayalı zorunluluk açıklamasının, evrendeki çeşitliği açıklamakta zorlandığı ifade edilebilir. Hatta Aristoteles'in kabul ettiği ilk muharrik anlayışında olduğu gibi cisimsel/maddi olmayan bir varlıkla (Tanrı), cisimsel/maddi bir varlığın (evren) fiziksel (hareket) ilişkisi sorun yaratmaktadır. Burada Aristoteles tarafından ortaya konan sevgi/aşk cevabı çözüm olmaktan uzak ve eleştirilen bir husus olarak değerlendirilebilir.

Son söz olarak şunu ifade edebiliriz, biz hangi görüşü savunursak savunalım aslında evrenin ortaya çıkışına dair gerçekler bize hep kapalı kalacak gibi durmaktadır. Ancak bu, konuya dair düşünmeyi ve konuşmayı geçersiz ve gereksiz kılmamaktadır.

Kaynakça

- Aristoteles. (2010). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles. (2013). *Gökyüzü Üzerine* (S. Babür, Çev.). Bilgesu Yayıncılık.
- Aristoteles. (2014). *Fizik* (S. Babür, Çev.). Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Burnet, J. (2013). *Erken Yunan Felsefesi* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Çay, M. (2019). Proclus on the Eternity of the World. *Entelekyia Logico-Metaphysical Review*, 3(1), 35-44.
- Davidson, H. A. (1987). *Proofs for Eternity, Creation and the Existence of God in Medieval Islamic and Jewish Philosophy*. New York: Oxford University Press.
- Ekren, U. (2004). *Aristoteles'te Mekân ve Hareket*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Gözlü, A. (2021). Grek Mitolojisinde Evrenin Tanrıları Yaratma Süreci. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 168-186.
- Gül, E. S. (2018). *Aristoteles Fiziğinin Metafizik Temelleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları.
- İmamefendi, B. (2020). *Proklos'ta Âlemin Ezeliliği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.
- Kenny, A. (2018). *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe* (S. Uslu, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Mitralaxis, S. (2015). Temporality in Aristotle's Philosophy: Motion, Time and Decay. *Φιλοσοφείν*, (11).
- Özkan, C. İ. (2015). Timaios'ta Oluş ve Devinimin Nedenselliği ve "Neden" Kavramının Dört Anlamı. *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, (5), 165-192.
- Parmenides. (2019). *Fragmanlar* (Y. G. Sev, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Platon. (2015). *Timaios* (F. Akderin, Çev.). Say Yayınları.

- Proklos. (2022). *Alemin Ezeliliği Üzerine On Sekiz Delil* (E. B. Şaman & B. İmamefendi, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Ride, M. A. E. (2001). Aristoteles ve Kindi'ye Göre Alemin Ezeliliği Veya Yaratılmışlığı Problemi (C. Şulul, Çev.). *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(6), 133-141.
- Ross, D. (2011). *Aristoteles* (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Sachs, J. (2005). Aristotle: Motion and its Place in Nature. İçinde *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
- Seeskin, K. (2005). *Maimonides on the Origin of the World*. New York: Cambridge University Pres.
- Sina, İ. (2013). *Kitabu'ş-Şifa Metafizik* (E. Demirli & Ö. Türker, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Yalçıntaş, İ. (2021). İbn Sînâ'ya Göre Yaratma ve Âlemin Zamansal Ezeliliği. *Journal of Islamic Research*, 32(1), 10-29.